

TÜRK DİLLƏRİ VƏ ƏRƏB DİLİ ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK MÜBADİLƏ

Lalə ƏLİQULİYEVƏ*

Xülasə: Lügət fondunun zənginləşdirilməsi prosesi təkcə yerli ləhcələr və söz quruculuğu zəminində deyil, həm də alınmaların mənimsənilməsi ilə həyata keçirilir. Müxtəlif xalqların tarixən mədəni, elmi, siyasi-diplomatik münasibətlərdə olması onların dilinə də öz təsirini göstərmişdir. Sözlərin bir dildən digər dilə ötürülməsi zamanı fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən mənimsənilmə prosesi həyata keçirilir. Lügətimizə ərəb dilindən keçmiş sözlər fonetik və orfoqrafik qaydalara riayət edilməklə qəbul edilmiş və bunun nəticəsində özəlləşdirilmişdir. Bu prosesdə alınmalarda daha çox dilimizin qrammatik qaydalarına riayət edilir, bəzi kateqoriyalar isə öz gücünü itirir. Əvvəlcə müstəqil söz kimi işlənən sözlər törəmə xarakterli sözlər sadə söz kimi qəbul edildiyi üçün dilimizdə şəkiliyə çevrilir. Digər tərəfdən, lügətimizdə vətəndaşlıq tələb edən alınmalar yerli şəkilçilər alaraq yeni törəmə sözlər yaradır. Lakin leksik mənimsəmə iki yolla gedir, bəziləri mütləq şəkildə, digərləri mənada müəyyən dəyişikliklə qəbul edilir.

Açar Sözlər: Türk Dilləri, Ərəb Dili, Alınma Sözlər

Lexico-Semantic Exchange between Turkic Languages and Arabic Language

Abstract : The process of enriching the vocabulary is carried out by not only on ground of local dialects and word-building power but also by learning the borrowings. Throughout history, cultural, scientific, political and diplomatic relations between different peoples have reflected these relations in their languages. While conveying the words from one language into the other one process of learning is realized phonetically, grammatically and lexically. The words that passed to our vocabulary from Arabic language have been adopted by observing phonetic and orthographic rules and as a result of this they are privatized. In this process the borrowings mostly observe the grammar rules of our language, while some categories lose their power. The words originally used as independent words become a suffix in our language, as words of derivative character are taken as simple ones. On the other hand, the borrowings having required citizenship in our vocabulary take local suffixes and create new derivative words. But lexical mastering goes in two ways, some are adopted absolutely, the others with some change in the meaning.

Key Words: Turkic world, Arabic language, borrowing.

Giriş

Dilin lügət tərkibinin zənginləşməsi prosesi təkcə yerli dialektlər və sözyaratma qabiliyyəti əsasında deyil, həmçinin alınma sözlərin mənimsənilməsi sayəsində də aparılır. Tarix boyunca müxtəlif xalqların bir-birləri ilə mədəni, elmi, siyasi-diplomatik münasibətlərdə olmaları bu əlaqələrin onların dillərində də öz əksini tapmasına səbəb olmuşdur. Çünki, cəmiyyətlərarası münasibətlər bu cəmiyyətlərə xidmət edən dillərə də təsir etməyə bilməz. Axı dil xalqın tarixini qoruyub saxlayan sərvətidir. Məhz onda sosial formalar öz əksini tapır. Xalqın dili hər şeyi özündə hopduran şüuru kimi qədimdir. İstənilən dildə digər qohum olan və olmayan dillərdən bu və ya digər səbəbdən leksikaya daxil olmuş, dilin tərkibini öyrənmiş və orada özlərinə yer tapmış sözlər vardır. Buna görə də müasir dilçilikdə başqa dillərdənsöz mənimsəmə ilə bağlı problem aparıcı sahələrdən birinə çevrilmişdir. Dilin lügətinin inkişafında mühüm rol qohum və qohum olmayan dillərdən olan əcnəbi sözlərə aiddir. Ərəb mənşəli alınma sözlər türk dillərində mühüm yer tutur. İslam dinin yaranması və geniş vüsət tapması ilə ərəblər çox möhtəşəm bir dövlət yaratmış və geniş həcmli yürüşlər etmişlər. Bu yürüşlərin sərhədləri bütün Türk dünyasını əhatə etmişdir. Ərəblərin Azərbaycanda hökmranlığı, islam dininin bu bölgədə yayılması ərəb dilinin Azərbaycan dilinə güclü təsir etməsinə səbəb olmuşdur. Səlcuqlular dövründə Azərbaycanda böyük mədəni inkişaf hiss olunurdu. Lakin bu inkişaf ümumilikdə islam mədəniyyətinin inkişafına xidmət göstərirdi. Əslində Azərbaycan xalqının islam mədəniyyətinin inkişafında iştirakı VIII əsrdə Abbasilər dövründən etibarən başlanmışdır. Xüsusən məvəli (əslən ərəb

* Dos. Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, lala.aliguliyeva@baau.edu.az

olmayan müsəlmanlar) şairlərinin böyük əksəriyyətinin əslən azərbaycanlı olması faktları tarixi mənbələrdən məlumdur (Tuncay, 2012: 1).

İslam dünyasının müxtəlif elm və təhsil mərkəzlərində çalışmış çoxlu sayda azərbaycanlı alimləri istər tibb, fiqh (islam hüququ) istərsə də, fəlsəfə və dilçilik sahəsində çox sayda dəyərli əsərlər qoyub getmişlər və adları tarixin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda elmi dil ərəb dilində olmuşdur. Azərbaycanın mütəfəkkirləri Məhəmməd ibn Maraği , Xətib Təbrizi , Qətran Təbrizi, Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi, həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl- Urməvi, Mahmud əl-Arrani, Məhəmməd əl- Bərdəi, Mahmud əz-Zəncani, Məhəmməd ət-təbrizi əl-Qarabaği, İbrahim əş-Şəkəvi əl-Ərəşi, Hubeyş ət-Tiflisi, Cəmaləddin məhəmməd əl-Ərdəbili, Məhəmməd ibn Zeyd əl-Bərdən, Əbu Bəkr əl-Məraği və başqaları öz dəyərli əsərləri ilə ərəb dilçiliyinin inkişafında müstəsna rol oynamışlar (Məmmədəliyev, 1985: 244).

Ümumiyyətlə qeyri ərəb müsəlman alimlərinin ərəb mədəniyyəti və elminin inkişafında əvəzedilməz xidmətləri olmuşdur. Demək olar ki, bu sahədə əsas ağırlıq onların çiyinləri üzərində olmuşdur. Ərəb leksikoqrafiyası tarixində müstəsna xidməti olan Əl-Cövhərinin “ Əs-sihah lüğətinin əlyazmaları dünyanın bir çox kitabxanalarında o cümlədən, AMEA-nın Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılır. Yusif Əs-Səkkaki “Miftəhul-ulum” kitabı ərəb ritorikası (bəlağət) və üslubiyyatının şah əsərlərindəndir (Məmmədəliyev, 1985: 213). Çox məhsuldar bir alim olmuş Zəməxşəri elmin bir çox sahələrinə dair yüzdən artıq qiymətli əsərlərin müəllifi olmuşdur. O, eyni zamanda ərəb leksikoqrafiyası tarixində məşhur olan dördüncü məktəbin əsasını qoymuşdur. Mahmud Əl-Kaşkari ərəb dilçiliyi və leksikoqrafiyası prinsipləri əsasında “Divanul-luğati-türk” kitabını yazarkən nəzəri dilçiliyin tarixi-müqayisəli metodundan istifadə etmiş, türk dilləri və ləhcələrinin müqayisəli fonetikasi və qrammatikasını tədqiq edərək bu sahədə bir ilk imza atmışdır. Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmışdır. M. Kaşkari türkcə kəlmələri daha yaxşı anlatmaq üçün atalar sözlərinə, dörtlüklərə və s. geniş yer vermişdir. Əsərdə ərəb və türk dillərinin müxtəlif sistemlərə malik olması səbəbindən iki dil arasında mövcud ciddi fərqlər öz əksini tapmışdır (Qurbanov, 1977: 29). Dövrünün görkəmli filosofu, ədibi, riyaziyyatçısı və musiqişünası olmuş Əbu-Nəsr Fərabi məntiqə və dilçiliyə dair yazdığı əsərlərdə fikrin ifadə formaları və qrammatika ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmiş, yunan fəlsəfi teminlərinin ərəb dilində qarşılığını verərkən ərəb dili üçün belə yeni olan bir sıra terminlər yaratmışdır. İnsanın anatomiyası və fiziologiyasına yaxından bələd olan dahi təbib və filosof İbn Sina ərəb dilinin fonetikasına dair dəyərli əsərlərin müəllifidir. Abdulla Qəzali dilin gerçəkliyə olan münasibətində xüsusi araşdırmalar aparmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir (5, 244).

Türk filosofları ümumilikdə islam dünyasının elm dili sayılan ərəb dilinin fəlsəfi dil səviyyəsinə qaldırarkən öz dillərindən də istifadə etməmiş deyillər. Çünki, türk dili də yetərli dərəcədə zəngin söz bazasına malik olduğu üçün bəzi yeni terminlərin dəqiq qarşılığının verilməsində məhsuldar mövqedə dururdu.

1. Alınma Sözlərin Fonetik-Qrammatik Cəhətdən Mənimsənilməsi

Hər bir dilin özünəməxsus qanunları mövcuddur. Bu qrammatik qanunlar bəzən digər dillərlə müəyyən uyğunluq təşkil edir, bəzən isə yalnız aid oldu dil üçün səciyyəvi olur. Dilin spesifik xüsusiyyətləri və funksional qabiliyyəti sözlər alınarkən fərqli paradigmaları aydın şəkildə göstərir. Alınmış leksik vahidlər mənbə dildə ya dəyişməz qalır, ya da funksional keyfiyyətlərini itiririr. Bəzən dilin leksik sistemində tamamilə daxil olan əcnəbi sözlər həmin dilin fonetik sisteminin təsirinə məruz qalır və alınma nəticəsində baş verən dəyişikliklər sözün spesifik səs tərkibinin deformasiyasında özünü göstərir. Çox vaxt alınma sözlər qurulduqda fonetik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalır. Məsələn, türk dilləri ilə ərəb dilini müqayisə etməli olsaq bu dillər arasında çox böyük fərq olduğunu görürük. Türk dillərinin hamısında ahəng qanunu (sözlərdə eynicinsli saitlərin bir-birini izləməsi)

mövcuddur. Eyniyə dildə baş verən fonetik hadisələr, kök və şəkilçilərin quruluşu da demək olar ki uyğun şəkildədir. Morfoloji quruluşuna görə dünya dilləri kök (amorf) dillər, flektiv dillər və aqqlütinativ (iltisacı) dillər kimi qruplara bölünür. Kök dillərdə sözün kökü dəyişmir və leksik şəkilçi olmur (məs. çin dili). Flektiv dillərdə sözün kökü dəyişir və şəkilçilər sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda gələ bilər. Aqqlütinativ dillərdə isə sözün kökü dəyişmir, həmişə müstəqil leksik məna bildirir, həm leksik həm də qrammatik şəkilçilər bir qayda olaraq söz kökündən sonra gəlirlər. İltisacı dillərə aid olan türk dilləri o cümlədən də Azərbaycan dilində ərəb dilindən fərqli olaraq cins kateqoriyası yoxdur. Qoşmalar sözlərin əvvəlinə deyil sonuna əlavə olunurlar. Türk dillərində cümlə üzvlərinin sıralanmasında da müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər ərəb dilinin sintaktik quruluşundan tamamilə fərqlənir. Məsələn, təyin təyin olunandan əvvəl gəlir, onunla uzlaşma əlaqəsi ilə deyil yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, tamamlıq feldən əvvəl gəlir, adi məntiqi vurğuda cümlə mübtədə ilə başlayıb xəbərlə bitir, sual sözləri cümlənin əvvəlində deyil, əvəz etdikləri cümlə üzvlərinin yerində durur və s. bütün bunlar türk dillərini, o cümlədən də Azərbaycan dilini ərəb dilindən fərqləndirən cəhətlərdəndir. Flektiv dillərə aid olan ərəb dilində bütün qrammatik dəyişikliklər daxili fleksiya yolu ilə həyata keçirilir. Məsələn, buna sınıq cəm formalarını, düzəltmə fel bablarını, məsdərləri və feli sifətləri misal çəkmək olar. Aqqlütinativ dillərdən fərqli olaraq burada yalnız sufikslərdən deyil, həmçinin infiks və prefikslərdən də istifadə olunur.

Bir dildən digər dilə yeni sözlər keçərkən mənimsənilmə prosesi fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən həyata keçir. Hər hansı bir dil xarici dildən sözü qəbul edərkən onu öz fonetik və qrammatik qanunlarına tabe edir və ona uyğun istifadə edir. Azərbaycan dili də başqa dillərdən sözləri qəbul edir, onları öz ədəbi tələffüz normalarına tabe edir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin normalarına cavab verən həmin əcnəbi sözlər dəyişdirilmədən ona köçürülür və orijinalda olduğu kimi səslənir. Azərbaycan dilinin normalarına uyğun gəlməyən eyni sözlər dəyişdirilir. Bunun ardınca prinsipə, alınma sözlərin iki qrupunu ayırd etmək olar: dil tərəfindən dəyişmədən qəbul edilmiş sözlər, dilimizə dəyişməklə daxil olmuş sözlər. Azərbaycan ədəbi dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin struktur tərkibinin tədqiqi göstərir ki, burada feildən törəmə isimlər üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan müxtəlif feil babları əsasında düzəlmiş məsdər və feili sifət modelləri də bu dildə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb mənşəli feli sifətlər zahiri formalarının müxtəlifliyinə, leksik-qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyinə görə fərqləndikləri kimi, bu dilin leksikasını zənginləşdirməkdə oynadıqları rola görə də xüsusi olaraq fərqlənilirlər. Bu məsələyə iki aspektdən yanaşmaq olar:

1) Ərəb mənşəli feli sifətlərin Azərbaycan dilinə keçməsi ilə onun lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində müəyyən mövqe tutması aspektindən.

2) Ərəb mənşəli feli sifətlərin Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində iştirakı aspektindən.

Azərbaycan dilində işlənməkdə olan ərəb mənşəli məsdər və feli sifətlərin hamısı artıq bu dilin lüğət tərkibində möhkəm yer tutmuşdur. Ərəb dilindən dilimizin lüğət fonduna keçmiş sözlər fonetik və orfoqrafik qaydalara tabe olaraq mənimsənilmiş və bununla da dilimiz tərəfindən özünü küləşdirilmişdir. Məsələn, dilimizdə ahəng qanunun olması bu qanuna yad olan ərəb mənşəli sözlərdə xüsusən sait sistemində müəyyən fonetik dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Odur ki, əslində orijinalda “tələb edən” mənasını verən feili sifət mənşəli “talib” ərəb sözü Azərbaycan dilinə keçərkən bu dilin fonetik qaydalarına tabe olaraq tələbə sözünə çevrilmişdir.

Qrammatik mənimsəmə zamanı alınma sözlər mənimsənilən dilin qrammatik qaydalarına tabe olur, bəzi kateqoriyalar öz qüvvəsini itirir. Mənbədə müstəqil söz kimi işlənənlər dilimizdə şəkilçiləşir, yaxud, düzəltmə xarakterli sözlər sadə söz kimi qəbul olunur, məsələn, əməliyyat, dilşünas və sairə. Başqa bir halda isə alınma sözlər dilimizin lüğət fondunda

vətəndaşlıq hüququ qazandıqdan sonra yerli şəkilçilər qəbul etməsi ilə yeni düzəltmə sözlər yaranır. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində “tərcümə” sözündən sözdüzəldici –çi şəkilçisi əlavə edilərək “tərcüməçi” sözü yaranmışdır. Türkiyə türkcəsində isə bu sözdən –an şəkilçisi vasitəsilə “tərcüman” sözü yaranmışdır. Hər iki söz eyni mənada işlənməkdədir, lakin, müxtəlif şəkilçilər qəbul etmişlər. Yaxud da, Azərbaycan türkcəsində işlədilən “təəssüf” sözü Türkiyə türkcəsinə “mələsəf” sözü kimi daxil olmuşdur. Hər iki söz eyni kökdən “əsəf-təəssüf etmək” felindən yaranmışdır. Birinci halda düzəltmə bab məsdəri olaraq, ikinci halda isə birgəlik bildirən “mə” ön qoşması ilə “əsəf” sözünün birləşməsi halında işlənərək qəbul edilmişdir. Keşid zamanı baş verən bu tip dəyişikliklər kəmiyyət kateqoriyasında da özünü göstərmişdir. Əslində cəmdə olan söz keçid zamanı təkdə qəbul olunmuş və cəmlənmə zamanı mənimsənilən dil tərəfindən cəm şəkilçisi qəbul edərək cəmlənmişdir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində hadisə sözü ilə birlikdə bu sözün sınıq cəm forması ilə cəmlənmiş həvadis (hadisələr) işlənməkdədir. Orijinalda cəmdə olmasına baxmayaraq, əxz edilmiş dildə bu söz təkdə işlənir. Aqqlütinativ dil tərəfindən mənimsənilmiş bu söz cəmlənərkən həmin dilin cəm şəkilçisi olan –lar, –lər şəkilçilərindən birini qəbul edərək cəmlənmişdir. Bildiyimiz kimi sınıq cəm forması daxili fleksiya yolu ilə yalnız flektiv dillərdə baş verir. Aqqlütinativ dillərdə isə bu proses sözlərin sonuna müvafiq şəkilçilərin artırılması ilə aparılır. Dilimizə keçmiş “valideyin” sözünün mənşəyinə müraciət etsək bu sözün əslində valid (doğan) və -eyni təsniyyə şəkilçisindən ibarət olduğunu görürük. Ərəb dilində ismi-fail (iş icra edən) və ismi-məful (üzərində iş icra olunan) adlanan feli sifətlər işlənmə yerinə görə isimləşmiş vəziyyətdə də iştirak edə bilirlər. Odur ki, valid “sözü eyni zamanda ata mənasında da işlədilir. Təsniyyə şəkilçisi olan –eyni şəkilçisinə gəlincə, bu hissəcik kəmiyyət bildirir. Ərəb dilində üç kəmiyyət mövcuddur: tək, təsniyyə (ikili kəmiyyət) və cəm. Bunların içərisində təsniyyə dediyimiz ikili kəmiyyət sözlərin sonuna müvafiq şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə düzəlir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “eyn” hissəciyi həmin şəkilçinin yiyəlik və təsirlik halında olan vəziyyətdir. Odur ki, əslində valideyin dedikdə ana və ata hər ikisi birlikdə nəzərdə tutulur. Lakin dilimizə keçərkən bu söz təsniyyə deyil təkdə qəbul edilmişdir. Artıq hər ikisini- həm ananı, həm də atanı nəzərdə tutmaq olsaq bu sözün sonuna dilimizin cəm şəkilçisi olan –lər, şəkilçisini əlavə edərək “valideyinlər” şəklində işlətməli olacağıq. Bəzən əxz olunma prosesində sözlər deyil ayrı-ayrı şəkilçilər də iştirak etmişlər. Məsələn, bu baxımdan ərəb dilinin düzgün cəm şəkilçisi “-at” şəkilçisini misal çəkmək olar. Getmək felindən yaranmış gediş sözünün sonuna “-at” şəkilçisi əlavə edilərək düzəlmiş “gedişat” sözü türk dillərində geniş şəkildə işlənməkdədir. Ümumiyyətlə, alınma sözün qəbul edilmiş dilə inteqrasiyası sözün özündə bir dəyişiklikdir və bu kifayət qədər mürəkkəb prosesdir (Xəlilov, 2008: 47). Yaxudda Azərbaycan dilində “au” diftonqunun olmaması səbəbindən (ərəb dilində “av” hecası “au” diftonquna çevrilir.) “maudu” sözündən mövzu sözü yaranmışdır. Bundan əlavə ərəb dilində bəzi samitlərin məsələn, xüsusi boğaz samiti olan “ayn” samitinin Azərbaycan dilində qarşılığının olmaması səbəbindən tərkibində bu samitin yer tutduğu sözlərin mənimsənilməsində müəyyən çətinliklər metdana çıxmışdır. Bu samiti bəzi məqamlarda əvəz etmək üçün uzun müddət dilimizin fonetik sistemində yad olan “apastrof” işarəsindən istifadə edilmişdir. Məsələn, bəzi, əla, surət, nemət, fel və sairə. Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasında artıq apastrof işarəsi ləğv edilmiş və sadəcə sait uzanması ilə əvəz edilmişdir. Lakin ərəb mənşəli sözlərin türk xalqları tərəfindən mənimsənilməsi müxtəlif səviyyələrdə aparılmışdır. Məsələn, original dildə “mudir” kimi oxunan söz Azərbaycan türkcəsində “müdir”, Türkiyə türkcəsində isə “müdür” kimi işlənməkdədir. Başqa bir halda “qoz” sözünün mənimsənilməsi də müxtəlif istiqamətlərdə gedib. Əslində “cauz” kimi oxunan söz Türkiyə türkcəsində yenə də diftonq olmama səbəbindən “ceviz” kimi mənimsənilmişdir. Azərbaycan türkcəsinə isə bu söz dialektdən götürülmüşdür. Ərəb şivələrində çox vaxt “c” səsi “q” səsi ilə əvəz olunur. Odur ki, “cauz” sözü “qauz” kimi səslənmiş, bizim dilimizə isə “qoz” kimi keçmişdir.

2. Alınma Sözlərin Leksik-Semantik Cəhətdən Mənimsənilməsi

Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlər zaman keçdikcə öz leksik əlaqələrini genişləndirmiş və nəticədə mənalarını dəyişərək semantik-üslubi cəhətdən tam şəkildə mənimsənilərək mənə və funksional nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan sözlərinə çevrilmişdir. Müxtəlif sözdüzəltmə, leksik və üslubi proseslər ərəbizmlərin mənə baxımından öz mənşələrindən uzaqlaşmalarına səbəb olur. Leksik mənimsəmə ümumiyyətlə iki şəkildə gedir, bir qismi tam mənə ilə mənimsənilir, digər qismi isə mənə dəyişikliyi ilə işlədilir. Məsələn, dərslə, tədrislə bağlı terminlər leksik baxımdan demək olar ki, üst-üstə düşür, məsələn, dərslər, kitab, dəftər, qələm, tədris, təlim və s. Lakin bəzi sözlər mənşələrindəki mənələrindən fərqli mənələrdə işlədilir. Məsələn, “inqilab” ərəb dilində “çevrilmiş”, “istiqlal”-“dövlət”, “dahi”-“hiyləgər” mənəsində işlənilir (Həsənov, 1988: 128). Feili sifət mənşəli olan və məxəz dildə “məhdudlaşdırılmış” mənəsini verən “məhdud” sözü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində “dar dünyagörüşü” ilə əhatə olunmuş məhdudluq, məhdudlaşdırma deməkdir. Verilən sözün semantik qabığı yeni mənə daşıyan sözlərin yaranmasına kömək edir. Bu leksik vahid verilmiş mənələri ifadə edərək yeni semalar əmələ gətirir: az, az, yetərli deyil, cüzi - Məhdud miqdarda, cüzi, məhdud müavinət (cüzi müavinət) - məhdud imkanlar. Bu vahidin leksik mənəsi əsasında yeni ifadələr əmələ gəlir: həddini müəyyənləşdirmək, şərt qoymaq. Dilin lüğət tərkibi digər nitq hissəsinin leksik vahidləri ilə birləşərək zənginləşir: Məhdudluq (məhdudlaşma) müəyyən şəraitdə olmaq, kiçiklik, qeyri-kafilik, darlıq: Məhdud olmaq – qane olmaq. “İnkişaf” sözü ərəb mənşəlidir və “kəşf etmək, baş vermək, irəliləmək, irəliləmək” mənələrini verir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində “irəliləmək, tərəqqi, yüksəliş” mənəsindədir. Məsələn: iqtisadi inkişaf, dövlət inkişafı, sənaye inkişafı. Ayrı-ayrı frazaların tərkibində leksemin semantikasi genişlənir və o, yeni mənələr alaraq çoxmənalılığa doğru zənginləşir: inkişaf - genişlənmək; inkişaf etdirmək - mükəmməlliyə nail olmaq; inkişaf etdirmək - böyümək, böyümək, gücləndirmək, gücləndirmək; inkişaf etdirmək - zirvəyə çatmaq; inkişaf etmiş - geniş məlumatlı, geniş dünyagörüşü ilə; inkişaf etmiş, mədəni və s.

Lakin türk xalqları ilə ərəblərin qarşılıqlı əlaqəsi həmçinin ərəb dilinin lüğət fondunda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xeyli ərəb sözləri olduğu kimi, ərəb dilinin lüğət tərkibində də türk dillərindən alınmış çoxlu söz və ifadələr vardır. Türklərin ərəb qoşunlarının tərkibinə cəlb edilmələri, onların əmirlik və qoşun başçılığı kimi yüksək vəzifələri tutmaları, xilafət daxilində elmin və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində uğurlu fəaliyyətləri türk xalqları ilə ərəblərin qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafının göstəricisi idi. Türklərin nüfuzunun artması türk dillərinin ərəb dilinə təsirində də hiss olunurdu. Xüsusən Osmanlı imperiyası dövründə bu təsir daha da geniş vüsət almışdır. Şair Oğuz Düzgün “Türkcədən ərəbcəyə keçmiş kəlmələr” mövzusunda yazdığı məqaləsində bu fikri vurğulamış və bu dövrü türklərin elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində üstün olduqları ən güclü dövr kimi göstərmiş və türk dilindən ərəb dilinə keçmiş sözlərin siyahısını vermişdir (Düzgün, 1,2). Müəllif eyni zamanda qeyd etmişdir ki, türk dili yabancı dillərdən gələn sözləri körpü vasitəsi olaraq ərəb dilinə keçirmişdir. Burada o artıq tranzit dil kimi iştirak etmişdir. Aşağıdakı nümunələri buna misal çəkmək olar.

Abajur-Fransızca-Osmanlı Türkçəsi- ərəbcə, akasya- yunanca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, pəhlivan- farsca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, arşiv- fransızca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, asfalt- fransızca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, atlas- yunanca- ərəbcə, bahşiş-farsca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə və s. (Düzgün, 2015: 3-6).

Türk araşdırmaçılarından Zəki Kaymaz ərəb dilinə keçmiş türk mənşəli kəlmələri araşdırarkən bu sözlərin ərəb dilinin istər fonetik, leksik istərsə də , qrammatik qaydalarına tabe olaraq mənimsənildiyini göstərmişdir. O, qeyd etmişdir ki, türk kəlmələrinin bəziləri düzgün cəm şəkilçisi olan “-at “ və əslində cəm şəkilçisi deyil nisbi sifət şəkilçisi olan “-iyyə” hissəciyini qəbul edərək cəmlənmişdir (Kaymaz, 2007: s. 408). Məsələn, beqat, beqavat –

bəylər (İrak), ağavat- ağalar, efendilər, (Misir-Əlcəzayır) , sereciyə – sürücülər (Suriya) və s. Digər bir qismi isə sınıq cəm forması qəbul edərək daxili fleksiya yolu ilə cəmlənmişlər (şuvaş- çavuşlar (Əlcəzayır) (Kaymaz, 2007: 405). O, eyni zamanda sözlərin keçid zamanı fonetik tərkibində baş vemiş dəyişikliklərlə yanaşı, məna baxımından da fərqlərin olduğunu bildirmişdir. Əslində alınma sözlərin mənimsənilməsi zamanı bu kimi dəyişikliklərin baş verməsi təbii bir şeydir. Eyni hal yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ərəb dilindən dilimizə keçmiş sözlərdə də özünü göstərməkdədir.

Türk dövlətləri öz müstəqilliklərini elan edib azadlığa qovuşduqdan sonra dillərinin ərəb və fars ünsürlərindən təmizləmə yolunda genişmiqyaslı və olduqca məhsuldar bir işə imza atmışlar. Ağır ərəb - fars kəlmələri və söz birləşmələri ilə yüklənmiş dilimiz istər fonetik , istər leksik , istərsə də qrammatik baxımdan onun qanunlarına tamamilə yad olan bu ünsürlər sayəsində demək olar ki, türk olmaqdan uzaqlaşmaq üzrə idi. Bu iş əvvəlcə dilimizin fonetik tərkibinə uyşmayan ərəb əlifbasından imtina olunması ilə başlayır daha sonra isə leksik və qrammatik istiqamətdə davam edir və nəticədə xeyli ərəb –fars mənşəli sözlər türk mənşəli sözlərlə əvəz olunur .Odur ki, klassik Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi arasında ciddi fərqlər olduğundan klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müasir oxucular tərəfindən oxunub anlaşılması zamanı böyük çətinliklərlə üzləşilir. Lakin hal hazırda müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmış və doğmalaşmış bir çox ərəb- fars mənşəli sözlər işlənməkdədir. Əslində alınma sözlərdən qorxmaq lazım deyil, onların sayəsində dilin lüğət tərkibi zənginləşir və xüsusən sinonim baxımdan daha da rəngarəng ola bilər. Lakin başqa dillərdən söz mənimsənilərkən bu sözlərin qəbul edən dilin daxili qanunlarına ziddiyyət təşkil etməməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Əks halda bu proses dilin inkişafına deyil zərərinə ola bilər.

Nəticə

Əsrlər boyu inkişaf yolu keçən türk dillərinin lüğət tərkibi başqa dillərdən leksik alınmalarla doldu. Türk dillərinin inkişafının ilk dövrlərindən etibarən bu alınmalar dilə nüfuz etmiş demək olar ki, hamısı güclü assimilyasiyaya uğrayaraq müasir dildə tez-tez işlənir və aktiv leksik tərkibin tərkib hissəsini təşkil edir. Belə sözlərin səs tərkibi bu və ya digər türk dilinin səs quruluşunun qanunlarına tamamilə tabedir. Ərəbizmlər linqvistik ünsiyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunur və müasir türk dillərinin leksik tərkibinin tərkib hissəsini təşkil edir. Filoloqların ərəb alınmalarına fərqli münasibət bəsləmələrinə və onların rolu ilə bağlı müzakirələrin davam etməsinə baxmayaraq, nitqdə belə leksemlərin işlənməsinin süni dayandırılması qeyri-mümkündür. Ərəb alınmalarının türk dillərinin tərkibində olması ilə bağlı müşahidələr göstərir ki, sinonimləri dilin müxtəlif cəhətlərini müxtəlif dərəcələrdə dəyişikliklərə məruz qalır. Ən intensiv dəyişikliklər xarici sözlərin səs tərkibində müşahidə oluna bilər. Bununla belə, onların semantik quruluşu da dəyişməz qalmamışdır. Yalnız leksemin müəyyən kateqoriyalarında ilkin semantikasını qoruyub saxlamışdır, sözlərin digər hissəsində isə semantika köklü şəkildə dəyişmiş və ərəbdilli leksemi orijinal dildəki mənşəyindən fərqli semantika ilə fərqli sinonimik sıraya daxil olur. Beləliklə, ərəb leksemlərinin müxtəlif kateqoriyaları türk dilləri ilə müxtəlif təmas nöqtələri və müxtəlif əlaqələr yaradır.

QAYNAQLAR

- Bəxtiyar, Tuncay (2012), *Azərbaycançılıq məfkurəsi və Azərbaycan, türk-islam renesansı*. /bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/18/
Düzgün Oğuz. (2015), *Türkçeden arapçaya geçmiş kelimeler*. www.onlearabic.net/forum
Həsənov, H. Ə. (1988), *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*, Bakı, “ Maarif” nəşriyyatı.
Məmmədəliyev, V.M. (1985), *Ərəb dilçiliyi*, Bakı, “ Maarif” nəşriyyatı.
Qurbanov, A. M. (1977), *Ümumi dilçilik*, Bakı,” Maarif” nəşriyyatı.
Xəlilov, B. (2008), *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*, Bakı, “ Nurlan” nəşriyyatı.

Zeki Kaymaz. (2007), *Arapçaya giren türkçe kelimelerin arapça kurallarla çokluk şekilleri üzerine*. Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007.

